

گذری بر تاریخ طومارهای تصویری زیارت با تأکید بر مسیر کربلا به مشهد

ما طواف کعبه را از خیمه گاه آورده‌ایم

ملیحه کرویخی

چه بسیار زائرانی که قرن‌ها کوره‌راه‌های خراسان تا کربلا را با پای دل و سودای اشتیاقی در جان، رفته و بازآمده‌اند، راهی که پس از هزاروپچهارصد سال هنوز هواخواه دارد و مشتاق. این روزها که کاروان‌های پیاده، مرزهای غربی کشور را با تاول پای زائران در میان گذاشته، در سطرهای پیش رو، نقبی زده‌ایم به معرفی طومارهایی که در دوران گذشته، نقشه، طریق راه و سندها زائر شدن یک مؤمن

- نقش‌هایی که سند زیارت بودند

پیش از اختراع چاپ‌های سنگی به دلیل هزینه‌های سنگین نقاشی و خطاطی بر پوست، تهیه طومارهای حج تنها نصیب و قسمت افراد ثروتمند جامعه‌بوده است، ولی پس از ساخت کاغذ و همه‌گیرشدن استفاده از آن، تهیه طومارهای زیارتی با اقبال گسترده‌تری روبه‌رو می‌شود و بین مسلمانان رواج پیدا می‌کند، به‌این‌شکل که گواهی‌های چاپ سنگی به صورت آماده در دسترس زائران قرار می‌گرفته و برای داشتنش فقط لازم بوده است زائر، اسم و مشخصات خود را در نقاط مشخص‌شده بر طومار بنویسدو شاهدان نیز آن را امضا کنند. تصاویر نقش‌خورده بر این طومارها نه تنها شامل مواردی از یادمان‌های مقدس بوده، بلکه به صاحب این گواهی درباره سفر به مکان‌های مذهبی نیز سندیتی می‌بخشیده است. به‌این‌صورت که معمولاً سه یا چهار شاهد پایین‌این‌برگ‌ها را امضای زنده‌وشهادت می‌دادند که فرد موفق به زیارت شده است.

- تفاوت طومارهای شیعیان با اهل تسنن
- نقش‌های درج‌شده بر طومارها و گواهی‌های زیارت همچنین نشان می‌دهد که تصاویر این اسناد میان شیعیان و اهل سنت دارای تفاوت‌هایی بوده‌است. برای نمونه در طومار با گواهی حج اهل تسنن معمولاً نقاشی چهار مکان مذهبی اطراف مکه، مسجدالحرام،

بررسی یکی از طومارهای شیعی که نام و تصویر ۲۴مکان مذهبی روی آن نقش خورده است

طریق عشق را زائر شدن

برخی از طومارهایی که مربوطبه زائران شیعه است، دارای چنان جزئیات جالبی درباره حرم امام‌رضا^(ع) است که می‌تواند در مطالعات تاریخی به‌عنوان یک سند موردتوجه قرار گیرد یا نشان‌دهنده برخی تغییرات حرم در طول زمان باشد.یکی از این نمونه‌های جالب، طومار تصویری با چاپ سنگی مربوطبه دوره قاجار است که در سال ۱۳۵۰ هجری قمری در کرمان به‌دست آمده‌است و اکنون در مجموعه‌ای شخصی در ایالت هاوایی آمریکانگهداری می‌شود. در این طومار که تصویر ۲۴ مکان مقدس روی آن نقش خورده و در انتهایش نیز نام مشتری محمدجعفر کسائی، تاجر با فروشنده پارچه با عنوان کربلایی ذکر شده، به‌وضوح تأکید بر مسیر کربلا به مشهد است. علاوه بر این را ما تصویرگری نیز گنبدها و گاه مناره‌ها دارای پوششی از طلا هستند و با بافتی آج‌چین مصور شده‌اند. همچنین برای نشان دادن اهمیت ویژه کربلا و مرقد امام حسین^(ع)، تصویر فوق عریض‌تر در نظر گرفته شده است. اشعار زیارتی در توصیف زیارت کربلا در بخش دوم این طومار به‌خوبی خوانده می‌شود: «چون رسیدیم در بر حایر / فلک‌العرش را ثنا کردیم / چشم خود را ز خاک قبر حسین ^(ع) همچو خورشید بر ضیا کردیم / حضرت قاسم^(ع) و حبیب شهید / ما زیارت جدا جدا کردیم / شهدا را تمام با عباس ^(ع) به زیارتشان وفا کردیم / بعد از آن، رو به خیمه‌گاه حسین^(ع) آه و افغان و ناله‌ها کردیم / چون بدیدیم حجله قاسم^(ع) بنشستیم و ناله‌ها کردیم / روبه صحرا به سوی خر رقتیم / ناله‌ای چه جان‌فزا کردیم.

در این طومار علاوه بر تصویر آرامگاه امام حسین^(ع)، مقبره حبیب‌بن مظاهر (قبر حبیب)، درخت نخل مریم (نخله مریم)^(۱) و مزار شهدای کربلا نیز نام برده شده است. برابر نقش‌های این طومار، زائران به دیدن مکانی می‌روند که گفته می‌شود امام و

بوده است. نقشه‌هایی با تصویر مکان‌های مذهبی که از مکه آغاز می‌شده، به عراق می‌رفته، پس از زیارت کربلا، دنجف، کاظمین و سامرا به ایران ختم می‌شده تا به پابوس آستان ملائک پاسبان رضا^(ع) برسد. برای توضیح بهتر این طومارهای نقاشی شده، باید بگوییم، این روزها در آستانه اربعین و بیشترشدن سفرهای زیارتی، ارتباطات از طریق فناوری، ارسال هرگونه عکس و فیلم را به‌راحتی ممکن کرده است و زائر می‌تواند افراد بسیاری را در تجربه‌اش شریک کند. این شوق شریک ساختن

افراد در تجربه زیارت در دوران پیش از فناوری به‌گونه‌ای دیگر ارائه می‌شده‌است، گونه‌ای آمیخته با رنگ‌ها و نقش‌ها، در واقع آنچه این روزها از سفرهای زیارتی و در قالب تصویر و فیلم به دست مردم می‌رسد، در قدیم به‌صورت نقاشی‌هایی بر طومار یا گواهی حج و زیارت روی پوست یا کاغذهای مهرخورده ثبت می‌کرده‌اند تا شاهد و سندی باشد بر اینکه زائر چه مکان‌هایی را زیارت کرده و چه تجربه‌هایی را پشت سر گذاشته است، تجربه و سرگذشت یا نقشه‌راهی که در قالب شعر و نقاشی

ثبت می‌شده است. طومار زیارت با گواهی‌های حج، اسناد و مدارکی قانونی بوده، گواه بر اینکه فرد در زیارت مکه یا دیگر مراسم مذهبی شرکت کرده و مناسک را به جا آورده است. این موضوع آن چنان مهم بوده که زائر پس از رسیدن به خانه و کاشانه، طومار سفرش را چون دستاوردی گران‌بها با نصب روی دیوار خانه مقابل دیدگان دیگران می‌گذاشته و شاید تا سال‌ها با نشان دادنش به میهمانان از ماجراها و دیدنی‌های این سفر، قصه‌ها نقل می‌کرده است.

سامرا) عبور کرده و بعد از زیارت مکان‌های مقدس ایران مانند قبور امامزادگان قرار گرفته در راه، به زیارت امام هشتم^(ع) در مشهد ختم می‌شده‌است. گاهی نیز این برگه‌ها به‌صورت تک‌صفحه‌ای از یک شهر زیارتی آماده می‌شده است تا زائر بتواند از آن به‌عنوان راهنما استفاده کند. این تک‌برگ‌ها برای عامه مسلمانان در مکه و مدینه و برای شیعیان معمولاً در میان زائران کربلا و نجف توزیع یا فروخته می‌شده است.

- چاووشی‌خوان‌ها در مسیر زیارت

همچنین این طومارها علاوه بر نقاشی تصویر مکان‌ها دارای اشعار ساده‌ای نیز هستند که شرح سفر یا وقایع خاص را در آن بازگو می‌کرده‌اند. درحقیقت این ابیات، نمونه‌ای نادر از شعرهایی محسوب می‌شوند که به چاووشی خوانی مشهورند. ابیات به‌صورت معمول توسط راهنمای سفر زیارتی که به او چاووش می‌گفتند، در راه بازگشت از سفر به سوی منزل خوانده می‌شده است. چاووش علاوه بر شعر خوانی، راهنمایی زائران و آموزش آنان برای اجرای صحیح مراسم مذهبی و همچنین هماهنگی‌های سفر مانند تهیه لوازم سفر و محل اقامت را نیز بر عهده داشته است. حدس زده می‌شود که ابیات چاووشی به شکل بداهه سروده شده و بر گونه شعری غیرانتقادی و ساده از نوع کوچ‌ه و بازاری دلالت می‌کرده است.

زیارتی که از آن پس فرامی‌رسد. این سفر در کربلا به اوج می‌رسد و به مقصد نهایی که مهم‌ترین مکان مذهبی ایران است، ختم می‌شود. این طومارها در ایرانی‌ساختن سفر زیارتی و در قراردادن مکان‌های مقدس واقع در خاک ایران در جهان تشیع، موفق عمل کرده‌است. این سازوکار که ریشه در دوره صفویه دارد، با تعبیری خاص از تاریخ صورت می‌پذیرد، تعبیری که از یک سو شیعه را وارد تاریخ می‌کند، درحالی‌که از سوی دیگر اتفاقات تاریخی را از منظر شیعه ایرانی بازنمایی می‌کند. بدین طریق، طومار زیارتی شیعی قاجار، سندیتی بر رشد خودآگاهی شیعیان در این دوره است.

نمونه گواهی چاپ حج و طواف اهل سنت با اشکال زیارت‌الاحدوسود

دو برگ بزرگ چاپ سنگی با موضوع حج و طواف کربلا ۳۳ و ۳۴ هجری شمسی

به معراج رفتن حضرت محمد^(ص) است، اما تصویری که در گواهی شیعیان می‌آمده، گسترده‌تر بوده است، به‌این‌ترتیب که در کامل ترین حالت از شهر مقدس مکه

آغاز می‌شده و سپس در مدینه با زیارت حرم پیامبر ^(ص)، قبرستان بقیع و باغ فدک ادامه می‌یافته به عراق رفته، از شهرهای مقدس این دیار (کربلا، نجف، کاظمین،

شهر نیشابور است.

از مکان‌های زیارتی واقع در مشهد نیز ابتدا مسجد گوهرشاد با درگاهی بزرگ و گنبد یا کاشی کاری‌های باشکوهش ترسیم و سپس بارگاه حضرت رضا^(ع) به‌عنوان آخرین مقصد زیارت‌نمایش داده‌شده‌است. تصاویر باقی‌مانده هریک به طریقی در ارتباط با زندگی امام هشتم^(ع) هستند. این توجه به جزئیات زندگی یک شخصیت مقدس بر مقام والای حضرت امام رضا^(ع) بین ایرانیان شیعه تأکید دارد. ذکر سینی زهر، چهل چراغ، شفاخانه، بیمارخانه و آشپزخانه و نقارخانه حضرت نیز از نکات جالب توجه‌ای است که در بخش حرم امام رضا^(ع) نقاشی شده است. طبق سرفناهمه ملا رحمتا... بخارایی، کسی که در پایان دوره قاجار، مشهد را به سال ۱۳۰۳ هجری قمری زیارت کرده است، سینی زهر که به اعتقاد شیعیان، خلیفه عباسی در آن انگور مسموم را به امام رضا^(ع) تعارف کرده و موجب شهادت ایشان شده، در دارالحفاظ در معرض دید عموم بوده است. چهل چراغ نیز به‌مورد خاصی اشاره می‌کند که توسط نادرشاه افشار به حرم اهدا شده است.

- سفری که مکه آغاز آن بوده است
- دکتر «اولریش مازولف، استاد ایران شناس و اسلام‌شناس آلمانی در بررسی این طومارها معتقد است که در نهایت در کنار ارزشی که طومار زیارتی قاجار به‌عنوان سندی تاریخی دارد، اهمیت اصلی آن در دیدگاه شیعی این سند درباره مطالعات گواهی‌نامه‌های حج است. اسناد زیارتی شیعی دارای این دیدگاه مشترک با انواع اهل سنت آن می‌باشد که حج بالاترین وظیفه دینی برای تمامی مسلمانان است. برای اهل تسنن این سفر در اورشلیم به پایان می‌رسیده اما برای شیعیان، حج تنها نقطه شروع است، چیزی چون مقدمه‌ای برای یک سفر

ایران‌نامه

روایتی درباره مسجد جامع قاین

در خراسان ایوانی به بلندی ایوان آن نبود

مسجد جامع کنونی قاین واقع در جبهه جنوبی این شهر، به استناد کتیبه‌ای نصب‌شده بر بدنه ایوان مقصوره آن، در سال ۷۹۶ هجری قمری ساخته شده است. معمار این مسجد از عرف زمان تبعیت نکرده و آن را یک ایوانی ساخته است، در صورتی که متناسب با روند تکاملی نقشه مساجد ایران، ساخت مساجد یک ایوانی مانند مسجد جامع نیریز منحصر به اواسط قرن چهارم هجری قمری بوده است و در قرن هشتم (هم‌زمان با شکل‌گیری مسجد جامع قائن) مساجد معمولاً دو ایوانی ساخته می‌شدند که مسجد جامع ورامین از جمله این مساجد است.

به این امر غیر معمول (یک ایوانی بودن مسجد جامع کهن قاین) در نوشته‌های ابن حوقل در «صورت‌الارض»، مقدسی در «احسن‌التقاسیم فی معرفه‌الاقالیم»، جیهانی در «اشکال‌العالم»، استخری در «مسالك و ممالك» و ناصرخسرو در «سفرنامه» نیز اشاره شده است.

به استناد کاوش‌های باستان‌شناسی نگارنده در سال ۱۳۸۷، شالوده بنای عظیمی که در محوطه باستانی «شازده‌حسین» در حاشیه جنوبی شهر قاین کشف شد، بدون تردید بقایای همان مسجد مورد اشاره جغرافی نویسان و ناصرخسرو بوده که درباره آن نوشته است: «در خراسان ایوانی به بلندی ایوان آن ندیده بود.» آن مسجد از نوع مساجد یک ایوانی و قابل مقایسه با مسجد جامع نیریز و متعلق به قرن چهارم قمری بود که احتمالاً بر اثر زلزله‌ای مهیب در سال ۴۵۸ قمری ویران شد و در اواخر قرن هشتم قمری و در پی جابه‌جایی شهر قاین به موقعیت کنونی، مسجد فعلی نیز در سال ۷۹۶ قمری با استفاده از مصالح ساختمانی آن مسجد و روی نقشه آن، که با رعایت نسبت‌ها قدری کوچک‌تر شده، ساخته شده است. تنقید معمار به امانت‌داری مانع از آن شده است که مسجد جدید را به شیوه معماری زمان خود، دو ایوانی بسازد، بنابراین آن را نیز یک ایوانی و به شیوه رازی ساخته است. البته تعمیراتی که در سال‌های ۱۰۸۶ و ۱۲۶۳ هجری قمری در آن اعمال شده، موجب تغییر در ساختار آن نشده و تنها در تعمیرات عصر قاجار (۱۲۶۳ قمری)، «کربلایی اسحاق قاینی» زیرپوشش ایوان را بارنگ اخابری نقاشی کرده‌است. تا سال ۱۳۸۶ تقریباً همه بر این باور بودند که مسجد جامع فعلی قاین، همان مسجدی است که ناصر خسرو در سال ۴۴۴ قمری به آن اشاره کرده بود، اما گمانه‌زنی‌های ما در مجاورت دیوار ایوان و مشاهده سفال‌های قرن ششم قمری در زیر شالوده دیوار، موجب تردید درباره شکل‌گیری بنا شد و کاوش «تپه شازده‌حسین» تردید را به یقین تبدیل کرد که مسجد کنونی با مسجد کهن قاین متفاوت است.

با وجود صراحت کتیبه‌ای که ساخت مسجد قاین را به دستور جشید بن قارن در سال ۷۹۶ قمری، یادآور شده است، برخی اصرار می‌کنند که مسجد کنونی همان مسجد کهن است و در تقویت فرضیه خود به حاصل کاوش‌های باستان‌شناسی آقای بقراط نادری در سال ۱۳۵۴ خورشیدی و کشف ستون‌های عصر سلجوقی در شبستان مسجد اشاره می‌کنند، در صورتی که با توجه به نحوه پیوستگی آن‌ها به دیوارها و پوشش شبستان، واضح است که در آن مکان، بنایی درخرو و احتمالاً با کاربری متفاوت، متعلق به دوران سلجوقی وجود داشته و مسجد به گونه‌ای در مجاورت آن ساخته شده که بخشی از آن فضا در شبستان ادغام شده است و حتی سعی شده با اندود گچ آن را مخفی کنند.

مسجد کنونی قاین هم بنایی باصلابت است که تداوم کاربری و رسیدگی به آن، موجب بقا و رونق آن شده است. نقطه عطف مسجد ایوان، قبله آن با دهانه ۱۰ متر، ارتفاع ۲۰/۱۷ متر و عمق ۳۰/۲۲ متر است. پوشش ایوان چند قسمتی مسجد به طریق طاق و تویزه اجرا شده و طاق‌ها جنافی است. پوشش بنا بر فراز دو جرز نسبتاً ضخیم استقرار یافته و در دو سوی ایوان دو رواق مستطیل با پوشش «چشمه‌طاق» در اصل به‌منظور پشتیبانی از ایوان و پیشگیری از رانش دیوارها ساخته شده و اکنون به‌عنوان شبستان استفاده می‌شوند.

بر دیوار انتهایی ایوان، دو محراب تعبیه شده است که احتمالاً نشانه‌های دو دیدگاه اعتقادی درباره جهت قبله هستند. مصالح ساختمانی بنا سنگ و آجر است، به این صورت که شالوده و قاعده دیوارها از سنگ و شفته آهک و بدنه‌ها با آجر و گچ ساخته شده‌اند. ایوان بر صحن مسجد در ابعاد ۲۸×۳۳ متر اشرف دارد و بر پیرامون صحن غرفه‌هایی ساخته شده است. در میانه صحن مسجد، پایابی وجود داشته که آب قنات در آن جریان داشته است و مردم برای وضوگرفتن و تطهیر به آن مراجعه می‌کردند. در گوشه صحن نیز یک ساعت آفتابی نصب شده که هنوز موجود است. وجود این پدیده علمی نشان‌دهنده حضور عالمان و دانشمندان برجسته در قاین است.

تزئینات بنا عمدتاً نقاشی‌های قرمز رنگی است که با موضوعات مختلف زیر سقف ایوان را آراسته‌اند. در طول پنجاه سال اخیر به‌همت انجمن آثار ملی و اداره‌های کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان رضوی و خراسان جنوبی، اقدامات مفیدی برای مرمت و استحکام بخشی و تثبیت بنا صورت گرفته است. مسجد جامع قاین ۲۹ آذر سال ۱۳۱۶ خورشیدی به شماره ۲۹۵ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است.

شهریار

شنبه ۲۳ شهریور ۱۳۹۱
۱۸ مهر ۱۴۴۴
شماره ۲۷۲۲

۱۵

↓

تاریخ و هویت

تصویر بخش از طومار رسمیشهر به هاولایی، اقلیت دورقاجار، کشنده شده در کرمان

پی‌نوشت:

این مطلب به ناگاهی به مقاله «از مکه تا مشهد، نوشته دکتر اولریش مازولف تهیه شده است.

۱- درخت نخل مریم، جایی است که به اعتقاد مسلمانان حضرت مریم^(ع) حضرت عیسی^(ع) را به دنیا آورده است. این مکان در سال ۱۳۱۸ شمسی به دست دولت محلی عراق تخریب شد.

۲- کوه بی‌بی شهریانو به باور شیعیان ایران، آرامگاه شهریانو، دختر آخرین پادشاه ساسانی، همسر امام حسین^(ع) و مادر امام زین‌العابدین^(ع) است که بعد از واقعه کربلا به ایران بازمی‌گردد.